

DERLEME**İNSAN HAKLARI ve ÖZGÜRLÜK
SORUNUNUN PSİKOLOJİK BOYUTLARI***Dr. Doğan ŞAHİN****GİRİŞ**

İnsan hakları ancak sağlıklı yaşamak ve kendini gerçekleştirmek temeli üzerinde ele alınabilir. Bu yazıda, insanın sağlıklı olması ve kendini gerçekleştirmesinin önündeki ruhsal ve toplumsal engellere değineceğim.

Devlet ve hükümetlerin insan haklarına saygılı davranmaması ve sık sık ihlal etmesi insan hakları sorununun en önemli yanıdır. İktidarlar ellerindeki güçlerce istemedikleri durumları önlemek amacıyla çok sık olarak insan haklarını çiğnerler ya da insanların kendilerini geliştirmesi için yapmaları gereken şeyleri ihmal ederler. Ancak bizler de egemen ideolojilerin ve sistemin kendini yeniden üreten mekanizmalarının dışına çıkamadığımız için, çocuklarımızdan ve yakınlarımızdan başlayarak, hayatın her alanında başkalarının haklarını ihlal ettiğimizi, hem kendimize hem de başkalarına kendini gerçekleştirme konusunda yardımcı olamadığımızı sıklıkla unuturuz.

İnsanın kendini gerçekleştirme yolunda ilerlemek yerine, sistemin parçası haline dönüşmesinin sorumluluğu tam olarak kendisine ait sayılamaz. Sorun, zorunlu olarak kendine, başkalarına ve doğaya yabancılaşmış insanlar üreten sistemin genel işleyişinden kaynaklanmaktadır. Bu koşullar aşılmadıkça ne insan hakları sorunu çözülebilir ne de insanın kendini gerçekleştirmesinin ve yaratıcılığının önü tam olarak açılabilir.

ÇAĞDAŞ İNSANIN İÇİNDE YETİŞTİĞİ VE YAŞADIĞI ORTAM

Çağdaş insan, aç ve işsiz kalmama ya da baskı görme karşılığında, kendini sistem makinesinin küçük bir dişlisine dönüştürerek özgürlüğünü terketmeye zorlanmaktadır.

Çağdaş toplumun şiarı "ya uyum ya ölüm" olarak özetlenebilir. Günümüzün insanı, işsizliğin ve yalnızlığın neredeyse ölüm anlamına geldiği bir dünyada biryerlere tutunabilmek için kendi özgünlüğünden ve özgürlüğünden vazgeçmeye mahkumdur.

İnsanlık tarihi boyunca, her zaman yeni özgürlükler isteyen insanlar olmuş ve savunacak ayrıcalıkları olanlara karşı özgürlük savaşları vermişlerdir. Ne varki bir dönemde baskıya karşı savaşan sınıflar, zafer kazanıldıktan sonra yeni ayrıcalıklar elde etmiş ve kendileri özgürlük düşmanı olmuşlardır. Günümüzdeki iktidarlar "ya istiklal ya ölüm" diye yola çıkmış olmalarına karşın "ya uyum ya ölüm" noktasına gelmişlerdir.

Bir sınıfın kendi ayrıcalıklarını korumak için diğer sınıfların haklarını ve özgürlüklerini kısıtlaması ve gelişmelerini önlemesi, sonuçta kendilerinin de insanlıktan çıkmalarına yol açmaktadır. Başkalarının insanca yaşamalarını engellemek pahasına refah içinde yaşamak insanı duyarsızlaştırır. Milyonlarca insanın, açlıktan öldüğü ve ölmekte olduğu, anadilinde isim koyduğu için cezalandırıldığı, işkencenin, ırk ve din ayrımcılığının sürmekte olduğu gerçeğine karşın, keyif ve rahat içinde olabilmesi için insanın kendi içindeki "iyiyi" öldürmesi gerekmektedir. Unutmak, görmemek, duymamak ya da çarpıtmak zorundadır.

Hepimiz aynı bütünün parçaları olduğumuzdan kaderimiz birbirine bağlıdır. Servet, maddi imkanlar ve fırsatlar, dünyanın geri kalanının aleyhine bir takım gruplar tarafından kontrol edilmektedir. Bu gruplar kanserli hücreler gibi açgözlülükle üzerinde yaşadıkları ortamın kanını emmekte ve hem kendilerini hem de dünyayı ölüme ve çürümeye sürüklemektedirler. Dünya, bir bütünün parçaları olarak herkesin ortaklaşa yararlandığı ve birbirlerini destekledikleri bir yaşamın olanaklarını barındırmasına karşın, bu olanaklar bir takım güçler

* İstanbul Üniv. Tıp Fak. Psikiyatri AD., Öğretim Üyesi

tarafından ele geçirilmiş ve geri kalanlar yoksulluğa ve kısrılığa mahkum edilmiştir.

Özel çıkarlar ile kâr güdüsü, havanın, denizlerin, suların kirlenmesine, doğal kaynakların tükenmeye yüz tutmasına, milyonlarca insanın açlıktan ve hastalıklardan ölmesine ve savaflara yol açmaktadır. Çağımız insanı, kendi aleyhine olan savaflara gönüllü olarak katılabilmekte, komşularını öldürebilmekte, işkence yapabilmekte ve kendine sürekli yalanlar söyleyen yöneticilerini değiştirememektedir.

Çünkü, mekanikleşmiş, duygularını ayırtedemeyen, bağımsız düşünme yeteneği elinden alınmış bir insan tipi yetiştirmeyi başaran ve bunlar sayesinde kendini yeniden üretebilen bir sistem içinde yaşamaktayız.

İnsan hakları sorununa getirilmeye çalışılan çözümler hep bu değişmez kabul edilen zemin üzerine oturtılmaya çalışıldığından hiç bir zaman fiilen gerçekleşmemiştir. Bu durum değişmedikçe de gerçekleşmeyecektir. Ancak bu durum, mevcut koşullar altında insan haklarının savunulmamasını gerektirmez. Tam tersine, yarınları bugünler hazırladığından insan haklarının savunulması ve geliştirilmesi bu olumsuzlukların kaldırılmasının olanaklarını da sunacaktır.

Kendi kendini yönetebilmenin, kendisi için kararlar verebilmenin ve doğru bulduğu şekilde düşünme ve hissetmenin insan için olası olduğu ümitleri tükenmiştir. Bu ümit, insanın eleştirel aklında, başkalarını anlayabilme, sevebilme kapasitesinde ve bağ kurma ihtiyacında yatmaktadır.

Çağımız insanının bu çelişkili konumunu anlayabilmek için önce, insanın normal gelişme dönemlerini ve sorunlarını, ardından da bu gelişmeyi olumsuz etkileyen toplumsal koşulları inceleyeceğiz.

İNSANIN RUHSAL GELİŞMESİ

İnsanın ruhsal gelişme sürecine ilişkin çok sayıda psikolojik kuram ileri sürülmüştür. Bu kuramlar çoğunlukla birbirlerini destekler ve doğrular nitelikte olmakla birlikte aralarında önemli ayrımlar da bulunmaktadır. Burada sosyal koşullarla daha bağlantılı olduğu için Erikson'un gelişme kuramını takip edeceğim.

Erikson'a göre, kişi, yaşamı boyunca çevreyle etkileşim içinde birbirini izleyen evreler halinde gelişmesini sürdürür. Bu gelişim evrelerinin herbirinin kendine özgü gereksinimleri, yerine getirilecek görevleri, çözülecek sorunları, duyarlı yönleri, özgül bir çelişkisi ve çözümü vardır. Normal kişilik gelişimi bu gereksinimlerin karşılanması, sorunların çözülmesi, görevlerin uygun zamanda yerine getirilmesi ile gerçekleşir. Erikson bu basamakları şöyle sıralamaktadır.

1. Temel Güvensizliğe Karşı Temel Güven: (yaklaşık olarak 0-1 yaş)

Çocuğun, anne ve çevresindekilerle ilişkisi içinde rahat edebilmesi, çevresinde gereksinimlerini karşılayacak kişilerin bulunmasına, bağlıdır. Anne-çocuk ilişkisindeki süreklilik, tutarlılık ve aynılık, "temel güven duygusu"nun esasını oluşturur. Bu duygu, bir yandan çevrenin güvenilirliğini yansıttığı gibi, bir yandan da kendi benliğinin süreklilik ve aynılık taşıyan, bakılmaya ve sevmeye değer bir varlık olduğunu hissettirir. Çevresel, toplumsal ve ekonomik koşullar nedeniyle temel güven duygusunun gelişmesini engelleyici durumlar ortaya çıkabilir. Annenin ruhsal sağlığı, mutluluğu, neşesi ve yaşam sevinci bu arada çocuğuna yeterince zaman ayırabilmesi bu evre açısından son derece önemlidir. Çocuk kendi varlığının değerli ve sevebilir olduğuna annede yaratabildiği mutluluk ve sevinç sayesinde inanabilir. Çevresel veya kendi sorunları nedeniyle isteksiz ve mutsuz bir anne çocuğunun temel güven duygusu ve yaşam sevinci gelişmesini sağlayamayacaktır.

Dolayısıyla 1984'ten sonra Güneydoğu'daki savaş ortamında yetişen çocukların durumlarının pek iç açıcı olmayacağını tahmin etmek zor bir şey olmayacaktır. Kendisi ve yakınları çeşitli baskılara maruz kalmış ve bu baskıların tehdidi altında yaşayan, muhtemelen bazı yakınlarını kaybetmiş ve ekonomik zorluklar içindeki bir anne ne kadar sağlıklı ve mutlu olabilir ki? Gene ekonomik sıkıntılar içinde, geleceğinden ümitsiz ve mutsuz bir anne ne kadar yaşam sevinci duyabilir, ne kadar çocuğuna temel güven duygusu ve yaşama sevinci verebilir?

En uygun koşullarda yetişen çocuğun ruhsal dünyasında bile, bir zamanlar anne kucağında yaşanmış tatlı bir cenneti yitirmiş olmanın ilkel bir acısı ve bu cennete karşı evrensel bir özlemin kalıntısı bulunmaktadır. Bu cenneti yeniden arama ihtiyacı tanrıya inançta simgeleşir. Bu dönemle ilgili gelişebilecek zorluklara, *bağımlılık* sorununu incelerken tekrar döneceğiz.

2. Utanç ve Kuşkuya Karşı Özerklik: (yaklaşık, 1-2 yaş)

Yürümeye başlayan çocuk anne kucağından uzaklaşmaya etrafla ilgilenmeye başlar, çocuğun bu tutumu karşısında anne-baba telaşlanır, çocuğun kendisinden uzaklaşmasına katlanamazsa, çocuğu korkutmaya, etrafı tehlikeli göstermeye başlar veya mutsuzlukla yanıt verir. Bu durumda çocuk bağımsızlaşma ve özerkleşme girişimlerinden vazgeçmek ya da anne-baba sevgisini yitirmek ikilemi arasında kalır.

Bu dönemde çevrelerini kendi başlarına keşfetmek, ne giyeceklerine, ne yiyeceklerine, nereye gideceklerine kendileri karar vermek isterler. Çocuğun istekleriyle anne-babanın istekleri çatışabilir. Anne-baba çocuklarıyla bir irade savaşına girer, patronun kim olduğunu durmadan göstermeye kalkarlar, çocuğu utandırmalar ve cezalarla

itaate zorlarsa çocuklar kendilerinden kuşku duymak karar vermeye ve davranışlarını yönetmeye yetersiz hissetme- veya kendilerini yıllarca engelleyecek bir utanç duygusu geliştireceklerdir.

Özerklik duygusu bireyin yalnızca ayrılaşmış bir varlık olduğunun algılanması değildir. Aynı zamanda, karşıt dürtü ve eğilimler arasında bir seçim yapabilmesi; benlik saygısını yitirmeden, utanç ve kuşkuya kapılmadan kendi kendisini denetleyebilmesidir.

Bu dönemin zorluklarına bağlı sorunlar, kendini toplumsal yaşamda, tekeye karşı ya boyun eğme ya da üretken olmayan tepkisel bir karşı çıkmayla gösterir.

3. Suçluluk Duygusuna Karşı Girişim: (yaklaşık 3-6 yaş)

Bu evrede çocukta bitmez tükenmez bir öğrenme merakı ve cinsel konularla ilgilenme görülür. Anne veya baba yerine geçmeye özenme, girişim duygusunun öncüleridir. Girişim her eylemin zorunlu bir parçasıdır. Çocuksu emelleri, eylemleri, atılımları, soru sormaları ve cinsel ilgileri yüzünden sık sık korkutulur, ceza görürse çocukta giderek ağır suçluluk duyguları yaratacak bir üstbenlik gelişir.

Katı ve ilkel bir üstbenlik, çocuğu aşırı ürkek, uysal ve girişim duygusundan yoksun bırakır. Küçük bir işten, yalın bir sevişmeye kadar her türlü eyleme kalkışmak ceza korkusu ve suçluluk duygusu ile kısıtlanır. Çocukluktaki anne-baba ya da çevre korkutmaları ve cezaları artık bireyin üstbenliğince yürütülecektir. Nesilden nesile aktararak sistemin devamını ve sisteme itaati sağlayan değerler bu dönemde çocuk tarafından içselleştirilir. Artık toplumsal değerlerin çocuğun içinde bir denetleyicisi olduğundan, dış bir baskı ya da kontrol gerektirmeksizin toplumsal uyum ve itaat mümkün kılınmış olunur. Toplumsal denetim ve onaylama görevini üstbenlik devralmıştır. Artık, "kralın çıplak olduğu" anlaşılabilir.

Çocuğa en yoğun baskı ve engellemelerin bu dönemde uygulanması sıradan bir rastlantı değildir. Bu dönemde ayıp, günah ve yasak kavramlarının çocuğun kafasına yerleştirilmesi, bağımsız düşünme ve hareket etme yeteneklerinin büyük oranda ortadan kaldırılmasına yol açar. Çünkü, girişim duygusu, özerk ve özgür düşünme, geleceğe yönelik emeller besleme ve eyleme geçmek için rahatlık ve güç sağlar. Bu da egemen olan sistemi eleştirme ve değiştirme gibi bir "tehlikeye" yol açabilir.

4. Aşğılık Duygusuna Karşı İşyapıcılık: (okul çocukluğu dönemi)

Çocuk gerçek yaşama girmek için uzun bir hazırlık ve eğitim döneminden geçer. Artık ailesinin koruyucu yatağında değil, toplumu sağladığı öğrenme ve çalışma alanında kendini göstermek zorundadır. Böylece büyük-

lerin dünyasına egemen olan araç-gereci, o toplumun teknolojisi ve kültürünün olanakları içinde bir eğitim alır. Meslekler ve uzmanlaşmanın karmaşık olduğu toplumlarda girişimcilik amaçları daha az belirli, toplumsal gerçekler daha karmaşık ve anne-baba rolleri daha esnektir. Çocuk büyüklerin dünyasına ve araç-gereç, eğitim dünyasına uyum sağlayamaz ve umudunu yitirse, aile içi bağımlılığı geri dönebilir.

Dış dünya tarafından kabullenilmemenin her çeşidinin geri çekilme gibi bir riski vardır. Başka uluslar tarafından benimsenmediğini veya onlar kadar başarılı olamadığını hisseden ulusların, kendi içine dönmesi gibi aynı ülke içinde farklılık gösteren grup ve toplulukların kendilerini dışlanmış hissetmeleri durumlarında içlerine kapanmaları da benzer süreçlerdir.

Çocuğun çekingen, bağımlı ve yetersiz olmaması için okutulan şeylerin anlamı ve yararı olmalıdır. Ayrıca ezberci bir eğitimle çocuğun öğretilenleri olduğu gibi algılaması, bunların dışına çıkamaması ve sonunda öğrendiği teknolojinin kölesi olması, benliğinin daralması, özerk ve girişimci olmamasına yol açar.

5. Rol Kargaşasına Karşı Kimlik: (ergenlik)

Büyüyen ve gelişen gençler, yaşadıkları bedensel devrimle yüz yüze gelerek ve önlerindeki yetişkin görevleriyle birlikte, bu aşamada iki temel sorunla ilgilidirler: Kendilerini ne olarak hissettikleriyle, karşılaştırmalı olarak başkalarının gözünde ne oldukları ve önceden edinilen rol ve becerilerin günün meslek örneklerine nasıl bağlanacağı sorunu. Benlik, çocukluk özdeşimlerini, yetenekler ve toplumsal roller içinde sunulan olanaklarla bütünleştirir. Benlik kimliği, benliğin bu bütünleştirme yeteneğinin birikmiş deneyimleridir. Gençler dağılmamak için, geçici olarak, görünürde tümüyle kimlik yitimi noktasına dek, klik ve toplulukların kahramanlarıyla aşırı-özdeşim içine girerler. İleri derecede klancı olabilirler ve "değişik" olanların tümünü dışlarken acımasız davranabilir politik yaşamda başkalarına karşı derin bir nefret ve hoşgörü noksanlığı gösterebilirler.

Kimlik gelişiminin tamamlanmaması, hep bir grup içinde yer alarak telafi edilmeye çalışılacaktır. Bu da grubun dışında kalmanın ruhsal olarak son derece acı verici olmasını, dolayısıyla uyumun zorunluluğunu sağlayan başka bir etmendir. Kimlik gelişiminin tamamlanmaması, çeşitli spor klüplerinin fanatik taraftarı olmak, bir partinin ya da tarikatın kör bir üyesi olmak şeklinde kendini gösterebilir.

6. Yalnız Kalmaya Karşı Yakınlık Kurma: (genç erişkinlik)

Yetişkinlik çağında birey artık kendi kimliğini bir başkasının ya da başkalarının kimliği ile birleştirmeye hazırlar. Bu, yakın ilişkiler kurma evresidir. Benlik yitimi

orkusuyla, yakın arkadaşlıklar, cinsel ilişki ve orgazmdan kaçınma, yalnız kalma duygusuna ve kendini yiyip bitirmeye yol açabilir. Yakınlık kurmanın karşıtı, uzak tutma, varlıkları tehlikeli, "alan"ları kendi yakın ilişkilerinin sınırlarına saldırır görünen kişi ve güçleri yalıtma ve gerekirse yok etme eğilimidir. Kimlik savaşımı sırasında, tanıdık ile yabancıyı kesin ve acımasızca ayıran kör yadsımlar ve gorce gelişkin bir ürün olan önyargılar gelişebilir.

Bu evrenin tehlikesi yalnız kalma, yakınlık kurmaya yol açan ilişkilerden kaçınmadır.

7. Duraklamaya Karşı Üretkenlik: (erişkinlik dönemi)

Üretkenlik, temel olarak gelecek kuşağı kurmaya ve yönlendirmeye olan ilgidir. Başka bir beden ve zihinle karşılaşmada kendini bırakabilme yetisinin, benlik ilgilerinin giderek genişlemesinin ve üretilen şeyler üzerine bir sevgi yatırımının gelişmesi söz konusudur. Bu gelişme; kendini bırakma korkusunun, suçluluk ve utanma duygularının yenilmesi, kimlik duygusunun varlığı ve toplumsal koşulların bunlar için engel oluşturmaması durumunda, yani özgür ve teşvik edici bir ortamda gerçekleşebilir.

Bu evredeki olumsuz koşullar kişinin geri çekilmesine, toplumsal yaşam ve üretkenlik alanında tutuculaşmasına yol açar. Herhangi bir aşamada yaşanan sorunlar kişinin daha önceki dönemlere dönmesine veya kendi içine kapanmasına yol açabilir. İnsan ya da topluluklar zorlandıkları ve çaresizlik hissettikleri zaman tutuculaşırlar, geri çekilerek ve içe kapanarak güvenlik temin etmeye yönelirler.

8. Umutsuzluğa Karşı Benlik Bütünlüğü: (olgunluk dönemi)

Benlik bütünlüğü, olumlu, olumsuz; acı, tatlı bütün yönleri ile yaşamın olduğu gibi kabul edilmesidir. Bir şeyler üretebilmiş, yaratabilmiş ve insanlara yararlı olabilmiş, varlığına ilişkin düş kırıklıklarına ve başarılarına kendini uyarlayabilmiş olan kişide benlik bütünlüğü gelişebilir.

Benlik bütünlüğünün yitimi kendini ölüm korkusunda ve umutsuzlukta gösterir. Umutsuzluk, başka bir yaşama başlamak ve bütünlüğe götürececek seçenek yolları denemek için zamanın çok kısa olduğu duygusunu getirir.

İnsanın sağlıklı bir ruhsal gelişimi ve benlik bütünlüğünü sağlayabilmesi kendi kişisel tarihine ve o tarihi içinde yaşadığı toplumsal koşullara bağlıdır. Çağımızda insanın içinde bulunduğu toplumsal koşullar öylesine olumsuz boyuttur ki sağlıklı ve benlik bütünlüğünü sağlamış insan adeta bir ütopya durumuna gelmiştir. Şimdi çağımız insanının ruhsal sağlığının ve benlik bütünlüğünün önündeki engelleri inceleyelim.

DÜŞÜNCE ÖZGÜRLÜĞÜ VE EĞİTİM

Düşünce özgürlüğü düşüncelerini özgürce ifade

edebilme, yayabilme ve örgütleyebilme koşullarında ama daha önemlisi, kendine ait düşüncelere sahip olma olanaklarının varlığında anlamlıdır.

İçinde bulunduğumuz koşullar ve uygulanan eğitim, kendine özgünlüğün ve yaratıcılığın devre dışı bırakılmasına ve özgün ruhsal edimlerin yerine dışarıdan gelme düşüncelerin, duyguların ve arzuların yerleştirilmesine yol açmaktadır.

Özgünlüğün ortadan kaldırılması ve uyumun sağlanması duyguların bastırılmasıyla olanaklıdır. Duygular üzerindeki en eski bastırmalardan biri kızgınlık ve tiksinti ile ilgilidir. Çocuklar, daha zayıf olan taraf olmaları nedeniyle, taşkınlıklarını engellemek ve boyun eğmek zorunda bırakılırlar. Tehditler, cezalar, ödüllendirmeler veya açıklamalar gibi yöntemlerle önce duygularını dile getirmeleri engellenir, sonra duygunun kendisinden de vazgeçmeleri sağlanır. Sonuçta "hiç de "kendisinin" olmayan duygular beslemesi öğretilir. Böylelikle neyi sevdikleri neyi sevmedikleri unutturularak neyi sevmeleri neyi sevmemeleri gerektiği "öğretilir".

Uyumlu ve uslu olmaları için hoşlanmasalar da gülyüzlü ve hoşgörülü olmaları öğretilir. Arkasından konuşulan ve ikiyüzlü, sahtekar olduğu söylenen komşulara ve yakınlara nasıl gülyüzlü davranılacağı gösterilir. Eğer gülyümlüyseniz, "hoş bir kişilikten " yoksun olarak değerlendirilmezsiniz, mesleğiniz ne olursa olsun hizmetinizi satmak istiyorsanız sonunda hoş bir kişiliğe sahip olmak ihtiyacı duyarsınız. Başkalarındaki düşmanlığı ve ikiyüzlülüğü farketmesi bastırılarak, ortalama insanın "olgunluğuna" ulaştırılır. Dürüst bir insanı, açıktan açığa çirkin bir şey yapmadığı sürece bir şarlatandan ayırdetme duygusunu yitirmek çocuğun çok zamanını almaz. Böylelikle sürekli yalan söyleyen bir yöneticiyi eleştirmesini öğrenmiş olur.

Eğitim ve baskıyla, çok geniş bir kendiliğinden coşkular alanı bastırılır ve bunların yerine yalancı duygular konur. Cinselliğin bastırılması, cinsel sorunlara veya cinselliğin takıntılı bir biçimde, ancak kendini unutmak için alınan alkol ya da bir ilaç gibi tüketilmesine yol açar. Cinselliğin bastırılması, sadece cinsel alanı etkilemekle kalmaz, ayrıca bütün öteki alanlarda da doğal davranma konusunda kişinin cesaretini kırar.

Yaratıcı düşünmenin -öteki her yaratıcı etkinlik gibicoşkuyla kopmaz bir şekilde bağlı olmasına karşın, coşkusuz düşünmek ve yaşamak bir ülkü haline dönüştürülür. Öte yandan duygular hepten öldürülemezceği için, filmler ve popüler şarkıların içtensiz duygusalıkları, coşku açlığı çeken insanları avutmakta kullanılır.

Yaşamın trajik yanlarının bastırılması da kişiliği önemli bir şekilde etkilemektedir. Yaşamın trajik yanının ve ölümün ayırmsanması, insanın temel ayırdedici özelliklerinden biridir ve insan dayanışmasının temelidir. Bastırılma, duyguyu tümünden yok edemediğinden ölüm korkusu

aramızda yasa dışı bir yaşam sürdürür. Bu korku, deneyimlerin sığılğının, yaşama yayılan kayıtsızlığın kaynaklarından biridir.

Çocuklar, dünyaya ilişkin yoğun bir merakla doludurlar, kendilerine bir yön vermenin en güvenli yolu olduğu için, gerçeği bilmek isterler. Ama ciddiye alınmazlar. Ortalama yetişkinin çocuklara tavrının esasını içtensizlik oluşturur. Yetişkinlerin çocukların bilmesini istemedikleri konular için birçok hazır yalanları vardır.

Özgün düşünmeyi bir kat daha ortadan kaldıran bir uygulama da verili bilginin vurgulanmasıdır. Kişinin daha çok olguyu bilmekle gerçeğe daha çok yaklaşacağı tarzında bir inanç aşılır. Bilgi edinme yolları ve olanaklarını ellerinde bulunduranlar bu inancı sürekli pekiştirerek bilmiyorsanız düşünmeyin de derler. Böylelikle bilmek de fikir sahibi olmak da yalnız onların tekelinde kalmış olur. "Bilgi sahibi olunmadan fikir sahibi olunmaz" tam da bu anlamda bir sözdür. Önce öğrenin denir, ama öğrenilecek olanlar sistemin kendini doğrulamasını sağlayacak şeylerdir. Bilgi üretimi zaten çeşitli yollarda denetlenen ve tekelleştirilen kurumların elindedir.

Tarih boyunca, bazı grupların çıkarları, gerçeğin saklanmasıyla artarken bazı grupların çıkarları doğru yoluyla artmıştır. Çıkarları doğruları gizlemek olan gruplar egemenseler, kitle iletişim araçlarını tekelinde bulundururken, tekel dışı kurumları ve kişileri sansürle sustururlar.

"EĞİTİLMEMİŞLER" İÇİN ŞİDDET

Gerek aile içinde gerekse okul yıllarında yıldırılan, bastırılan ve özgür bir kişilik kazanamayan bireyler erişkinlik yıllarında da yaşama olanaklarının kısıtlılığı ve dayatılan yaşama biçimi nedenleriyle uyumlu olmaya zorlanırlar. Ancak bütün bunlara karşın her zaman muhalefet eden ve dayanılması güç koşullara uyum sağlayamayan kimseler olur, bunları bastırmak ve kitleleri kontrol altında tutabilmek için şiddet kullanılır.

İnsanlık tarihi, insan iradesinin kırılması için neredeyse değişmez bir şekilde güç kullanılan kesintisiz bir şiddet tarihidir. İktidarı elinde bulunduranlar, kendi iradelerini kitlelere dayatmak için kendi ideolojilerinin benimsenmediği, yetersiz kaldığı ya da muhalefetle karşılaştığı her zaman şiddet ya da şiddet tehditi kullanmaktadır.

Riches, insanların şiddete yönelmelerinde üç önemli neden olduğunu söyler: Birincisi, şiddetin "çekirdek amacı" olan taktik caydırıcılık, araçsallığı da içerir. Bir şiddet edimi aynı zamanda sosyal çevreyi pratik anlamda dönüştürür ve önemli sosyal fikirleri çarpıcı bir biçimde sergiler. İkincisi, şiddet en yaygın olarak siyasi çatışma ve uzlaşma amaçları için kullanılabilir. Oldukça farklı kültürel yapıdaki insanlar, şiddet edimlerine ve imajlarına aynı temel anlamı yükleyebilirler. Üçüncüsü; şiddet uygulayıcısının bütün bu amaçları gerçekleştirmek için

fazla kaynağa ve bilgiye ihtiyacı yoktur, yani oldukça "ekonomik" bir yöntemdir.

İlginç olan iktidarı ellerinde bulunduranların sayısal azlığına karşın, iktidar adına şiddet uygulayanların şiddete maruz kalanlarla aynı ya da benzer durumda olmalarıdır. Polislerin kendi sorgularında işkence gördüklerini söylemeleri hiç de nadir değildir. Savaşlarda, cinayetlerde, tecavüzde, gücünün zayıfı sömürmesinde ve işkencede insanın insana korkunç bir şekilde davrandığına sık sık tanık olmaktadır. Kendileri de benzer riskler altında olmasına karşın insan haklarının sık sık ayaklar altına alınmasına sessiz kalan ve kulaklarını tıkayan yığınların neden böyle davrandıkları, insan hakları için mücadele eden kurum ve kişilerin mutlaka yanıtını bulmaları gereken hayati bir sorudur.

ŞİDDETİN PSİKOLOJİK KAYNAKLARI

SALDIRGANLIK DOĞAL BİR İÇGÜDÜ MÜDÜR?

Freud dürtüleri farklı zamanlarda farklı biçimde sınıflamıştır. İlk açıklamalarında dürtüleri cinsel ve kendini koruma ile ilgili diye ikiye ayırmıştı. Çok geçmeden kendini koruma dürtü varsayımını yeterli bulmadığından bırakmış ve uzun yıllar bütün içgüdüsel olay ve görünüm cinsel dürtünün bir parçası ya da ürünü olarak kabul edilmişlerdi. 1920'de ölüm içgüdüsunü ortaya atarak, yaşam ve ölüm içgüdüsu şeklinde birbiriyle çatışma halinde ikili bir model kurdu. Benlik dürtüsü ile cinsel dürtüleri kapsayan yaşam dürtüsü (Eros); ve bunun karşısında insanın kendine ve dış dünyaya yönelmiş olan yıkıcılığının kaynağı olarak düşünülen ölüm içgüdüsu (günümüzde daha çok saldırgan dürtüler olarak adlandırılır). Bu dürtü kuramına göre, gözlenebilecek hemen her içgüdüsel görüntüde bu iki dürtünün farklı oranlarda da olsa birlikte sorumluluğu vardır.

Sonuç olarak saldırganlık, Freud'a göre doğal bir dürtü olarak ele alınmıştır. Doğal bir dürtü olduğu için bir dereceye dek yumuşatılabilirse de hiç bir zaman yok edilemez. Dolayısıyla insanın iki yolu vardır: saldırganlığını ya kendine ya da dış dünyaya yöneltmek.

Freud'dan sonra dinamik psikiyatri izleyicileri içinde klasik analiz okuluna bağlı olanlar hala bu kurama bağlı olmakla birlikte dinamik psikiyatri içindeki pek çok analist veya psikiyatrist ve psikolog Freud'un dürtü kuramını çeşitli biçimlerde eleştirmişlerdir.

Saldırganlık; a) iş yapma, egemenlik kurma vb., b) yok edicilik olarak ikiye ayrıldığına bir çok analist ikisine de doğal içgüdü demesine karşın, çok sayıda analist sadece birincisini doğal saymakta ikincisini ikincil bir savunma davranışı veya patolojik olarak kabul etmektedir.

Storr (1968,1972): a) Yaşamda kalmayı temin etmek için ortama hakimiyet davranışı olarak etken çabalar

şeklinde saldırganlık, b) Bireyin olmasa bile neslin yaşamda kalmasına karşı, zarar verici nefret ve düşmanlık davranışı olarak saldırganlık olarak ikiye ayırır. Marcowitz (1973) ise saldırganlığı bir spektrum olarak görür. Bu spektrumun içinde merak, araştırma, kendini kabul ettirme, üstünlük, hakimiyet ve istismar vardır. Haz ve saldırganlığın, kendine ve çevreye hakimiyet süreçlerinin ego gelişiminin her aşamasında birlikte bulunduğunu söyler.

Rochlin (1973,1982) saldırganlığı narsistik yaralanma veya yaralanma tehdidine karşı bir savunma olarak görür. Kişinin özdeğerini onarmak, değerini kendisine ve çevresine kabul ettirmek için saldırganlığa başvurduğunu söyler. Saldırganlık bu koşullarda her zaman yıkıcı değildir, yapıcı ve yaratıcı da olabilir. Duygusal yaşamın her evresinde, özdeğerin seviyesi sayısız yaşantılar tarafından etkilenir. İnsanın en büyük yaralanma incinme kaynağı narsisizmdir. Becerilerin artması, çevreyi kontrol edebilme ve öğrenme ile özdeğer arttıkça saldırganlığa daha az ihtiyaç duyulur ve saldırganlık kontrol edilebilir. Saldırganlık bir arzu değildir ve doğuştan gelmez. Narsistik veya başka kaynaklardan gelen aşırı hoşnutsuzluk ve tatminsizlik yaşantılarından kaynaklanır.

Benlik psikolojisinin kurucusu olan Kohut (1972,1977) ise saldırganlığı benlik nesnesinin yarattığı hayal kırıklığına bağlar. Kohut'a göre saldırganlık, duygudaş-benlik nesnesinden (anne veya anne yerine geçen nesne) beklentilerinin (büyükleme-gösterme arzularının) karşılanmamasına bağlı olarak benliğin ciddi bir biçimde hasara uğramış ya da tahrip edilmiş olduğu durumlarda ortaya çıkan bir parçalanma ürünüdür.

Şiddet içeren ve yok edici olan saldırganlığın patolojik bir olgu olduğu, en azından bir savunma davranışı olduğu bir gerçek ise şiddeti önlemenin ve şiddetli bir toplum yaratmanın olanakları var demektir. Kaldı ki saldırganlığın doğuştan gelen bir dürtü olduğunu iddia eden yazarlar bile saldırganlığın şiddete dönüşmesinin önlenebileceğini, hiç değilse önemli ölçüde yumuşatılabileceğini kabul ederler.

Fromm'a göre, yaşama bağlılık doğuştan bir potansiyel olarak bulunmasına karşın, ölüme bağlılık, yaşama sevincinin ve bireyleşmenin yolları tıkanıldığında ortaya çıkan psikopatolojik bir olgudur. Çocukta yaşam sevgisinin gelişmesi için en önemli koşul, yaşamı seven insanlarla birlikte olmasıdır. Yaşam sevgisi, görüşlerden ve öğütlerden çok, tavırlarda; sözcüklerden çok, sesin tonunda kendini dışavurur. Bebeklik sırasında sıcak ve sevecen bir temas; özgürlük, iç uyuma ve güce yönelik ilkelerin öğütlerle değil örneklerle öğretilmesi; yaşama sanatında yol göstericilik; çevresindekilerin teşvik edici etkisi ve en önemli etmen, hem ekonomik hem de ruhsal açıdan kitleye karşı bolluk ortamını gerektirir. İnsan, enerjisinin çoğunu saldırılara karşı yaşamını savunma çabası ya da açlıktan kurtulma çabasına yönelttiği sürece, yaşama sevgisi boğulur.

Yaşam sevgisinin gelişmesinde önemli bir başka

toplumsal koşul da adaletsizliğin ortadan kaldırılmasıdır. Bir toplumsal sınıfın değerini sömürdüğü ve zengin ve onurlu bir yaşam olanaklarından mahrum bıraktığı, kendi amaçlarının araçları konumuna indirmediği bir toplumsal düzende yaşam sevgisi gelişmesinin koşulları çok azdır. Adil olmayan bir dünyayı sevmek daha zordur.

Bir başka gereklilik de özgürlüktür. Ama siyasi bağımsızlık yeterli bir koşul değildir, kendini gerçekleştirme, yaratma, kurma, merak etme ve atılım olanaklarının bulunması gerekir.

Özetle yaşam sevgisi, onurlu bir yaşam için gerekli temel nesnel koşullar anlamında güvenliğin, hiç kimsenin bir başkasının amaçlarının aracı olmadığı anlamında adaletin ve her bireyin toplumun aktif ve sorumlu üyesi olabilme olanağına sahip olması anlamında özgürlüğün bulunduğu bir toplumda gelişecektir. Bireyin yaratıcı öz etkinliği gelişmediği takdirde güvenliğin ve adaletin bulunduğu bir toplumda bile yaşama sevgisi gelişmeyebilir.

Bu koşulların tersi ölüm sevgisinin gelişmesini iletir. Fromm'a göre ölümseverler, canlı olmayan herşeyin, cesetlerin, çürümenin, dışıkların, pisiliğine kapılmış; hep geçmişte yaşayan; soğuk, uzak, "yasa ve düzene" adanmış kimselerdir. Onlar için iki cins vardır güçlü ve güçsüz; öldüren ve öldürülen. O öldürüne aşkırtır ve öldürüleni küçümser. Bir nesneyle sadece ona sahip olabilsen ilişki kurabilir; dolayısıyla varlıklarına yönelik bir tehdit ona yönelik bir tehdittir; malını mülkünü kaybederse dünyayla temasını kaybeder. Kontrolü sever ve kontrol içinde yaşamı öldürür. Yaşamdan derinlemesine korkar; çünkü yaşam doğası gereği düzensiz ve kontrolsüzdür. Kanun ve düzen birer puttur, kanunu ve düzeni tehdit eden herşey, onların yüce değerlerine yönelik şeytanca bir saldırı olarak yorumlanır. Yaşamı kontrol edilebilir kılmak için ölüme dönüştürülmesi gerekir; gerçekten yaşamdaki tek eminlik ölümdür. En yüksek değerleri boyun eğme ve düzenin düzgün işleyişidir.

BİREYSEL VE TOPLUMSAL NARSİSİZM

Birçok analist saldırganlığın kökeninde patolojik narsisizmi ve narsistik yaralanmayı görürler. Kabaca, büyükleme-gösterme benliği, duygudaşça karşılık görmemiş, dolayısıyla, öz güveni, değerlilik duygusu ve benlik bütünlüğü sağlanmamış olan narsist, özgüvenini temin etmek için ya yalancı bir büyükleme ve gurur gösterecek ya da bağlanacağı kişileri, grupları ya da kurumları idealize ederek, benlik değerini korumaya çalışacaktır.

Narsisizmin temel özelliği, başkalarına yönelik yürekte bir ilgi yokluğudur. Kendisinin ilgili olduğu şeyler değerli, bunların dışındaki dünya ise değersiz ya da aşağılıktır. Eleştirinin düşmanca bir saldırı olduğuna inanma eğilimi gösterdiğinden eleştirilince yoğun bir öfkeye kapılır. Aslında narsist yalnız ve korkaktır. Dünya-

sını ancak şişirerek doldurabildiği için eleştiriye bu denli dayanıksızdır.

Üyelerinin çoğunluğuna yeterince refah sağlayacak araçlardan yoksun bir toplumda, insanlar arasında hoşnutsuzluk yaratılmasını önlemek için hastalıklı türden narsistçe bir doyum sağlanması gerekir. Ekonomik ve kültürel açıdan yoksul olanlar için tek ve en etkili doyum kaynağı, bir gruba ait olmaktan kaynaklanan narsistik gururdur. Irksal, dinsel ve ulusal narsisizm bunun tipik örnekleridir. Genellikle ırk, din ya da ulus üstünlüğü düşüncelerine dayanan hareketlerin çekirdeğinde, gelecek umudu olmayan çökmekte olan orta sınıflar yer alır.

Tanrı inancı, kimsenin tanrı olamayacağını, kimsenin herşeyi bilir ve herşeye kadir olamayacağı inanancına yol açması gerekirken, din tarihi boyunca dinler ya da belli bir mezhep ya da tarikatlar kendilerinin tek kurtuluş yolu olduğuna inanmış, yoğun bir grup narsisizmi geliştirilerek kendilerini tanrıyla özdeşleştirmişler ve kendi dışında kalanlara, reddedici ve düşmanca duygular beslemişlerdir. Bu olağanüstü grup narsisizmleri de din adına işlenen cinayetleri ve savaşları doğurmuştur.

Tarihte grup narsisizminin sembollerinin aşağılanmasının, çoğu kez sözkonusu grubu deliliğin eşliğine getiren bir öfke yarattığına ilişkin yığınla örnekler vardır. Bir bayrağın yırtılması, inanılan Tanrı'ya, krala, lidere hakaret edilmesi, savaşın ve toprakların kaybedilmesi kitlelerde şiddetli intikam duyguları yaratmış, bu da yeni savaşlara yol açmıştır. Yaralı narsisizm, ancak saldırgan ezilirse ve kişinin kendi narsisizmine yönelik hakaret geri alınırsa yatıştır.

BAĞIMLILIK

Çocuğun annesine olan bağlılığının yapısında olağandışı enerji yüklüdür. Anneye bağlılık her iki cinstede gelişimin ilk evresinin ortak özelliğidir. Kız ve erkek çocuklardaki bu bağımlılık arzusu, en temel tutkuların biridir ve insanın korunma ve narsisizminin doyurulması arzusunun; sorumluluğun, özgürlüğün, farkında olmanın risklerinden kurtulma özlemini; kendisinden alınacak bir sevgi beklentisi olmaksızın koşulsuz sevilme arzusunun kapsar. Bu ihtiyaçların bebekte bulunması ve anne tarafından karşılanması doğal ve aynı zamanda gereklidir.

Yetişkin kişi, bebeğe göre yaşamın risk ve tehlikelerinin çok daha farkındadır, kontrol edemediği doğal ve toplumsal güçleri tanır, önceden göremeyeceği kazaları, hastalıkları, kaçamayacağı ölümü bilir. Eğer toplumsal koşullar insana kendini güvende hissedebileceği bir ortam sunmıyorsa insanın, kendisine eminlik, koruma ve sevgi kazandıran güce yönelik özlemi tekrar ortaya çıkar.

Yine de insan, kayıp cennetin bulunamayacağını, belirsizlik ve riskle yaşamaya mahkum olduğunu: kendi çabalarına güvenmek zorunda olduğunu ve sadece kendi

güçlerinin tam gelişiminin kendisine bir güç ve korkusuzluk kırıntısı verebileceğini az-çok bilir. Bu nedenle doğduğu andan itibaren iki eğilimin arasında kalmıştır: birisi günışığına yönelmek, diğeri de ana karnına dönmek; birisi macera, öteki eminlik; birisi bağımsızlık riski, diğeri korunma ve bağımlılık.

Anne, koruyan ve eminlik garantisi veren gücün ilk somutlaşmasıdır (ama tek değil). Daha sonra çocuk büyüyünce, anne, aileyle, klanla, aynı kanı taşıyan ve aynı topraklar üzerinde doğan herkesle değiştirilir ve tamamlanır. Sonra grubun büyüklüğü artınca, ırk ve ulus, din veya siyasi partiler annenin yerini alır, korunma ve sevginin garantörleri olurlar. Daha ilkel yönelimli insanlarda, doğanın kendisi, toprak ve deniz, "annenin" büyük temsilcileri olurlar.

Anne saplantısı eleştiriye açıktır ama saplantı nesnesi anne değil de ulus ya da ırk olduğu zaman bu saplantılar erdem sayıldığı için, güçlü bir ulusal ya da dini saplantı, aynı saplantıya katılan herkes tarafından paylaşılması nedeniyle doğru olarak kabul edilen önyargılı ve çarpık yollara kolayca ulaşır. Sadece aynı kanı veya toprağı paylaşanlar insan olarak algılanır; yabancılar barbardır.

Annesine ve grubuna bağımlı kişi kendisi olmakta, kendi inançlarını ve düşüncelerini geliştirmekte, kendini bir şeye vermekte özgür değildir. Ne dünyaya açık olabilir ne de dünyayı kucaklayabilir.

SAVAŞ ORTAMI, İŞKENCE, ŞİDDET VE TERÖR

İnsan eliyle uygulanan şiddet şu başlıklar altında sınıflandırılabilir:

1. Devlet ya da Devlete Bağlı Güçlerce Uygulanan Terör

Bu başlık altına devletle işbirliği halinde çalışan gizli ve özel örgütlerin uyguladıkları terör eylemleri, cinayetler, adam kaçırma, yargısız infaz gibi eylemler girer.

Dane Archer-Rosemary Gartner, devletin uyguladığı şiddetin, kaynağını hiyerarşik bir örgütten alan emirler aracılığı ile uyguladığını ve seçilen ya da atanan memurlar tarafından verilip öldürme eylemini gerçekleştiren görevliler tarafından kolektif olarak yürürlüğe konduğunu belirtirler. Sonuçta ortaya çıkan emirler bir takım resmi hedeflere ulaşmak -yabancı bir ideolojinin yayılmasını önlemek, müstakbel potansiyel katilleri caydırmak veya devlet politikasına karşı çıkanları denetim altına almak- için gerekli ölümler olarak betimlenir.

Resmi şiddet, "yasadışı" şiddette veya sözde yasadışı şiddet tehditine karşı bir cevap olmasıyla ve bir takım "yüce amaçlara" hizmet etmesi bakımından savunulur. Vatandaşların büyük çoğunluğunun resmi şiddeti meşru

saydığını gösteren çok sayıda araştırmanın varlığı, bu meş-
rulaştırma çabasının başarılı olduğunu göstermektedir.

Ülkemizde son günlerde iyice açığa çıkan devlet bağ-
lantılı çetelerin, binlerce cinayet işledikleri ileri sürül-
mektedir.

2. Siyasi ya da Ekonomik Amaçlı Örgütlerin Uygula- dığı Terör

Siyasi örgütler amaçlarına ulaşabilmek için zaman
zaman şiddete başvurabilmektedir. Gerek iktidar yanlısı
gerek muhalif siyasi örgütlerin şiddet başvurmaları
dolayısıyla geçmiş yıllarda binlerce insan hayatını
yitirmişti. Halen siyasi nedenlerle başvuru şiddet
olaylarından toplum önemli ölçüde etkilenmektedir. Siyasi
nedenle uygulanan şiddet olayları sadece düşman kabul
ettikleri hedeflere değil aynı zamanda hiç de seyrek
olmayan bir biçimde ilgisiz insanları bu arada çocukları
da ölüm ve yaralanmalara maruz bırakabilmektedir.

3. Savaşlar, Çatışmalar, Baskınlar

İnsanlık tarihinin kayda alınan 5600 yılında 14 600'den
fazla savaş yaşanmıştır. Her yıla yaklaşık 2,6 savaş
düşmektedir. Yaşamış 185 insan neslinden sadece 10'u
savaşsız bir ömür sürebilmiştir.

Savaşların savaş sonrasında şiddeti miras bırakabile-
ceğini söyleyen araştırmalar bulunmaktadır.

Bandura, model alma ve toplumsal öğrenme ile saldırı
ve şiddet biçimlerinin yayıldığını belirtmiştir.

Toplumsal öğrenme teorilerinin temel ilkesi, şiddet
araçlarının veya gerçek şiddet eylemlerinin bir model ya
da taslak oluşturabileceği ve bu model ve taslakların
şiddetin taklit edilme olasılığını artıracığıdır. Saldırganlık
eylemleri amacına ulaşırsa model alma olasılığı da artar.

ABD'de Vietnam savaşı sırasında cinayet ve saldırı
olaylarında iki kat artış olmuştur. 1963'te cinayet ve
katliamlar 4, 5 'ten(100 000 kişi başına) 9,3'e çıkmıştır.

1900-1970 yılları arasında 110 ulusta ve 44 büyük
şehrin savaş ve suç kayıtları incelenmiştir. Savaş sırasında
tutulan kayıtların güvenilir olamayacağı düşünüldü-
ğünden savaşa katılan ulusların cinayet ve suç kayıtları
savaştan 5 yıl öncesi ve 5 yıl sonrası olmak üzere 10 yıl
kayıtlara alınmamıştır. Bulgular savaşa giren uluslarda
savaştan sonra en az %10 artış olurken savaşa girmeyen
uluslarda en az % 10 azalma olduğunu göstermiştir.

Cinayet ve saldırı faillerinin büyük kısmının genç insan-
lar olması ve savaşan ulusların savaştan sonra genç nüfus-
larını ciddi bir biçimde kaybetmiş olmalarına karşın du-
rumun böyle olması aslında artışın daha fazla olduğunu

düşündürmektedir.

ABD'de 1963'ten 1973'e cinayet nedeniyle tutuklanma
oranı erkeklerde %101, kadınlarda % 59 artmıştır.

Savaş sonrasındaki cinayetlerin artışı o ulusun saavaştta;
yenilip yenilmemesi, ekonomik çöküntü içinde bulunup
bulunmaması, savaşın büyüklüğü gibi faktörlerden
bağımsız olarak da artmaktadır. Savaşta kaybedilen insan
sayısı ile savaş sonrasındaki cinayet artışı arasında paralellik
vardır.

Savaşın cinayetleri artırıyor ve model oluşturuyor
olmasına rağmen devletin uyguladığı şiddet konusunda
araştırmalar yapılmamaktadır. Toplum bilimlerinde resmi
şiddet konusunda gösterilen bu şaşırtıcı ihmal belli ki,
hem vatandaşların hem bilimadamlarının devletin
eylemlerini -en uç noktalara varan cinayet eylemleri de
dahil olmak üzere- şiddet eylemi olarak nitelendirmekten
kaçınmalarından kaynaklanmaktadır.

Hükümetin meşruluğuna bu şekilde boyun eğme,
şiddet tartışmalarında savaşların ve diğer resmi öldürme
eylem biçimlerinin konu dışı bırakılmasıyla sonuçlanmıştır.

Türkiye'ye gelince; herhangi bir anda Güneydoğuda
300 000'e yakın asker ve devlet görevlisi ile milyonlarca
sivil savaş ortamında bulunmaktadır. Sanırım, bölgedeki
şiddetin boyutunu kavrayabilmek için sadece 1993 yılında
776 güvenlik görevlisi, asker veya çatışmaya taraf kişi ile
1078 militan veya silahlı kişinin yaşamını yitirdiklerini
belirtmek yeterli olacaktır.

Vietnam muharıpleri ile ilgili yapılan çalışmalarda
Travma Sonrası Stres Bozukluğu (TSSB) sıklığı % 30
civarında bildirilmektedir. Rastlanma oranı şiddetli savaş
alanı stresiyle karşılaşan erkeklerde % 38.5 olarak saptan-
mıştır. Vietnamda görev alan 3 150 000 eski muharipten
478 000'inin TSSB'li olduğu bildirilmiştir. Eğer travmatik
olay yaşamı tehdit eder boyuttaysa TSSB prevalansı %
38, yaralanma durumunda % 42,9, hem yaşamı tehdit
ediyor hem yaralanma varsa % 59,2-65,9 olmaktadır. Bu
verilere dayanarak, 1984'ten beri Güneydoğu'da görev
yapan asker, devlet görevlisi ya da orada yaşayan sivil
vatandaşların üçte birinin TSSB'li olması beklenir ki bu
da kabaca milyonları çok aşan bir rakamdır.

4. Politik Nedenle Uygulanan İşkenceler

1980 darbesinden sonraki 10 yıl içinde 1 milyon kişiye
politik nedenle işkence uygulanmıştır. BM İşkence ve
Başka Zalimce İnsanlık Dışı ya da Onur Kırıcı Davranış
veya Cezaya Karşı Sözleşmesi uyarınca kurulan izleme
komitesinin 1994 yılı raporuna göre Türkiyede işkence
kasti, daimi, ve yaygın olarak kullanılmaktadır. İşkenceye
bağlı TSSB vakaları ise yüzbinlerce olmalıdır.

İçinde yer aldığım bir ekiple 1991-1993 yılları arasında

yaptığımız bir araştırmada hemen hepsi 1980 darbesinden sonraki ilk yıllarda işkence gören 55 kişinin anlattığı yöntemlerle, daha sonra katıldığım iki ayrı işkence araştırmasından edindiğimiz bilgilere göre sıklıkla uygulanan 50'ye yakın işkence yöntemi bulunmaktadır. En sık uygulanan işkence yöntemleri şu şekilde gruplandırılabilir:

1. Daha çok psikolojik etkili olan yöntemler: Her türlü aşağılayıcı tutum, onur kırıcı davranışlar, hakaret, küfür, alay etme, gözlerin bağlanması, çıplak soyma, cinsel taciz ve aşağılamalar, tecavüz, işkence izletme veya dinletme, zorla yüksek sesli müzik dinletme, yalancı infaz vb.

2. Daha çok fiziksel acı veren yöntemler: dayak, falaka, çeşitli askı ve germe yöntemleri, çeşitli bölgelere elektrik verilmesi, vb.

3. Fiziksel ve psikolojik etkili olanlar: uykusuz bırakma, aç ve susuz bırakma, zorla aynı pozisyonda durmaya zorlama, havasız bırakma, iple bağlama vb.

5. Politik Olmayan Nedenlerle Uygulanan İşkenceler

Adli suçlamalar dolayısıyla gözaltına alınan veya tutuklanan kişilere de hiç de seyrek olmayan bir şekilde işkence uygulanmaktadır. Politik olmayan tutukluların kaldığı bir cezaevinde 1992 yılında yapılan bir araştırmada 246 mahkumdan sadece 38'i işkence görmemişti.

6. Aile İçi Özellikle Kadınlara ve Çocuklara Yönelik Şiddet

Aile içi şiddetle ilgili ciddi araştırmalar olmamakla birlikte bazı grupların yaptığı anketlerde aile içi şiddet % 70-90 oranında bildirilmektedir ancak burada şiddetin hem subjektif hem de objektif sınırlarını belirleme gibi ciddi metodolojik sorunlar bulunmaktadır.

7. Aile İçi ya da dışı Cinsel Saldırı ve Suistimler

Aile içi cinsel saldırı ve suistimler çoğunlukla dışarı yansımamaktadır, keza cinsel saldırıya bağlı şikayet oranı da düşüktür. Bu konudaki rakamlar bu nedenlerle pek güven verici değildir. Ancak ABD'de her 45 saniyede bir kadının ve yılda 700 000 kadının tecavüze uğradığı bildirilmektedir.

8. Bireylerin ve/veya Grupların Hasımlarına Uyguladıkları Şiddet

Şiddetle yoluyla sorunlarını çözmeye yatkın bir devlet geleneği ve kültürü insanların da sorunlarını şiddete başvurarak çözmelerini artırmakta, dolayısıyla kişiler veya gruplar arası sorunlar sıklıkla şiddete başvurarak çözülmeye çalışılmaktadır. Bu arada, son yıllarda özellikle neredeyse her türlü sorun için uzmanlaşmış mafya örgütlerinin

(çek-senet mafyası, ihale mafyası vb.) ortaya çıkması ve vatandaşın adli makamlar kadar buralara başvuruyor olması dikkat çekici bir gelişmedir.

9. Topluluklara Uygulanan Baskı ve Şiddet

Son zamanlarda giderek artan bir şekilde insanlara topluca şiddet uygulanmaya başlanmıştır. Doğu ve Güneydoğu'da köylerin yakılması, baskınlar, toplu dayak atılması gibi uygulamaların yanında Sivasta insanların topluca yakılması, Gazi Mahallesi'nde kurşuna dizilmesi ya da işçi-memur gösterilerinde toplu joplamlar bunların tipik örnekleridir.

ŞİDDET VE TRAVMANIN PSİKOLOJİK ETKİLERİ

Travmanın şiddetine, nasıl algılandığına, travmaya uğrayan kişinin kişilik özelliklerine ve ruhsal yapısına, gördüğü desteğe, hayati bir tehlike yaşayıp yaşamamasına, yaşına, cinsiyetine, ve şiddet uygulayanın kim olduğuna, yani şiddetin nerden geldiğine göre farklılık gösteren bir biçimde çeşitli psikiyatrik sorunlar olabilmektedir.

Bugün bilinen travmaya bağlı psikiyatrik sorunlar yaklaşık 13 kategoride değerlendirilmektedir.

1. Kısa reaktif psikoz, 2. Çoğul kimlik bozukluğu, 3. Dissosiyatif Füg, 4. Dissosiyatif Amnezi, 5. Konversiyon bozukluğu, 6. Depersonalizasyon bozukluğu, 7. Uykuda korku bozukluğu, 8. Somatizasyon bozukluğu, 9. Borderline (sınırdaki) kişilik bozukluğu, 10. Antisosyal kişilik bozukluğu, 11. Akut travmatik stress, 12. Posttravmatik depresyon ve 13 Travma sonrası stres bozukluğu (TSSB: PTSD)

Erişkinlerde en sık olarak travma sonrası stres bozukluğu (TSSB) görülürken, çocuklarda daha çok dissosiyatif bozukluklar görülmektedir.

Travma sonrası stres bozukluğu belirtileri şunlardır:

A) Travmatik olayın şu biçimlerde yeniden yaşanması: 1. olayın elde olmadan sıkıntı veren bir biçimde tekrar tekrar anımsanması, 2. olayı sık sık sıkıntılı biçimde rüyada görme, 3. olay sanki yeniden oluyormuş gibi birden tepki gösterme ya da hissetme, 4. olayı anımsatan veya sembolize eden durumlarda yoğun sıkıntı,

B) Travmaya eşlik etmiş uyaranlardan sürekli kaçınma veya genel tepki düzeyinde azalma belirtileri: 1. travmaya eşlik eden düşünce ve duygulardan kaçınma çabaları, 2. travmayı hatırlatan etkinliklerden ya da durumlardan kaçınma çabaları, 3. travmanın önemli bir bölümünü anımsayamama, 4. önemli etkinliklere karşı ilgide belirgin azalma, 5. insanlardan uzaklaşma ya da yabancılaşma duyguları, 6. duygulanımda kısıtlılık, 7. bir geleceği

kalmadığı duygusu,

C) Artmış uyanıklık durumları: 1. uykuya dalmakta ve sürdürmekte zorluk, 2. iritabilite ve öfke patlamaları, 3. konsantrasyon zorlukları, 4. tetikte olma hali, 5. tepkilerde aşırılık, 6. travmayı hatırlatan ya da sembolize eden durumlarla karşılaştığında fizyolojik tepkiler verme.

Yapılan araştırmalar TSSB'nin azımsanmayacak bir oranda kronikleştiğini ve iyileşmediğini göstermektedir.

TRAVMATİK YAŞANTILARIN BİREYSEL ETKİLERİ

İşkencenin ya da şiddetli travmaların özelliği kurbanların başa çıkma yeteneklerini ele geçirmesidir. Bir travma, anlamlandırılabilirse kendisiyle başa çıkılabilir oysa, işkence ya da şiddetli travmalar bireyin kavrayışının ötesinde bir uyarıcı kuşatmasına neden olmaktadır. Başa çıkılmayan travmatik yaşantı inkar edilir, karabasan, flashback'ler (travma anının kendiliğinden yeniden yaşanıyor gibi algılanması), davranışsal yeniden eyleme dökmeler, bedensel belirtiler, panik ve öfke şeklinde saplantılı bir şekilde tekrar edilir.

Travmatik yaşantılar, kendini değerli ve güvenli hissetme, dünyayı anlamlı ve kabul edilebilir görme, diğer insanları iyi ve yardımsever olarak algılama, kırılmazlık, incinmezlik duygu ve düşüncelerini hasara uğratır.

İnsanlar, diğer insanlarla ve çevreleriyle bağ kurmak, ve sosyal olarak gelişmek için güvenli bağlantılara, sosyal desteklere ihtiyaç duyarlar. İşkence, çatışma, ya da baskın ortamında kişi yalıtılır ve bütün bağları koparılır. Yardım alacağı, bağ kuracağı, güvenli bağlar elinden alınmıştır. İşkencenin devlet eliyle yapılması aynı zamanda önemli bir bağın koparılması demektir. Kişinin devlet hakkındaki bilinçli düşünce ve tutumlarından bağımsız olarak, devletin ümit verici, koruyucu, güven verici, ebeveyn tarzında bir tasarımı vardır. Bağlarından koparılan kişi bağlarını koruma çabasıyla en yakındaki kaynağa yönelmek ihtiyacını duyar. Duyusal ve duygusal yalıtım içindeki kurbanlar, işkenceciye yönelik duygusal bağlar geliştirebilir. Saldırganla özdeşleşebilir.

İşkence, çatışma ya da baskın sistematik olarak öngörülemeyen ve kaçınılmaz bir travmadır. Kurbanın güvenliğini sağlamak için yapabileceği birşey, uzaklaşabileceği bir yer yoktur. Kaçışın olmayışı kişiyi sonunda "öğrenilmiş çaresizliğe" götürür. Çaresizlik duyguları da keder ve elem duygularının gelişmesine, ümitsizliğe yol açar.

Akla sığmaz ve ürkünç olayların son ortak yolu, yoğun bir aşırı uyarılma tepkisidir. Şiddetli ve uzamış stres, süreç içinde temel biyolojik düzeneklerle uyarı düzeneklerini süregelen biçimde bozar. Travmaya uğramış kişiler, aşırı duygusal ve fiziksel yanıtlarla bunların küntleşmesi arasında gidip gelirler ve ya tepkisiz kalırlar ya da aşırı tepki gösterirler.

Travma kurbanları uyarılara "ya hep ya hiç" şeklinde tepki verirler ya aşırı yanıt verir ya da yanıtız kalırlar. Küçük uyarılar kişiyi tekrar işkencenin duygusal ortamına fırlatabildiğinden, korunma amacıyla içsel fantazilerini ve duygusal dünyalarını kapatabilirler. Duygularını, hissetmek veya hakkında düşünmek yerine doğrudan eyleme dökmeye yatkındırlar.

Freud, hastaların travmatik ve acılı yaşantılarını yeniden yaşama yönünde zorlanımlı eğilimleri olduğundan söz eder. Travmaya uğrayan kişiler, karabasanlar, 'flashback'ler, canlı anılar gibi çeşitli yollardan travmayı yeniden yaşar ve eyleme dökerler.

Travmatik anıların zorlanımlı tekrarı, 'bu sefer böyle olmayacağı' umudundan da kaynaklanmaktadır. Tehlikeye yeniden maruz kalma ise bilinçdışı sağ kalmaktan ötürü duyulan suçluluğa bağlıdır.

TRAVMATİK YAŞANTI VE ŞİDDETİN TOPLUMSAL ETKİLERİ

Suedfeld, işkence yapıcının 4 temel amacından birinin sindirme olduğunu söylemektedir: "İşkence çeşitli kişilerin ve toplumsal grupların, işkencecinin onaylamadığı davranışlarda bulunmalarını önlemek amacıyla da yapılır. Sadece işkence yapılan kişiyi hedef almaz, tüm toplumu terörize etmeyi amaçlar. Böylece insan haklarını tanıma ve bunları açıkça söyleme riskli ve tehlikeli bir hale gelir. İnsanlar giderek işkenceye karşı duyarsızlaşırlar, ilgisizleşirler ve teslim olurlar."

Silvia Amati ise, işkencenin asıl amacının eleştiriyi ve politik eylemleri cezalandırmak ve terör yoluyla tüm halkı yönlendirmek ve korkutmak olduğunu söylemektedir.

İşkence kurbanları kendilerine en çok acı veren işkence yöntemlerinden birinin işkence seyrettirmek olduğunu söylerler. Toplumumuza tam 15 yıldır yoğun bir biçimde işkence seyrettirilmektedir. Televizyonlardan naklen verilen operasyonlar, yargısız infazlar, köy yakmalar, göçe zorlamalar, toplu işçi ve memur coplamaları, çatışmalar, halka ateş açılması hergün televizyonlarda, gazetelerde karşımıza çıkmaktadır. Bunların topluma yönelik birer işkence olmadığını en azından toplumu terörize etmediğini söylemek kolay değildir.

Travmanın, insanların kendini değerli ve güvenli hissetme, dünyayı anlamlı ve kabul edilebilir görme, diğer insanları iyi ve yardımsever olarak algılama, kırılmazlık, incinmezlik duygu ve düşüncelerini tehdit ettiğini belirtmiştim. Horlanan kişinin kendini eskisi gibi algılaması olanaksızlaşır, kendisi ve dünya hakkında eski şemaları yıkıldıkça, işkenceci yeni şemaları yükleyebilir. Üstelik travmanın, düzenin kaynağı ve koruyucusu olan devlet tarafından yapılıyor olması kişinin dünyayı anlamlandırmasını büsbütün olanaksızlaştırır. Bu durumda insanların önünde dört seçenek kalır.

1. İnkâr: Akıl almaz travmatik olayları, kendi ve dünya hakkındaki olumlu duygu ve düşüncelerini korumak için farkındalık alanından çıkarıp, bastırmak ve unutmak..Bu durumda işkence ya da baskı yokmuş gibi davranılır, işkence ya da baskı ile ilgili haberlere inanılmaz, vatan hainlerinin iftiraları olarak bakılır ya da önemsiz olduğuna, nadiren yapıldığına inanılır.

2. Tehlike ve karışıklık ortamında güvenliğini ve bağ kurma ihtiyacını gidermek için saldırganla özdeşleşmek. Bu durumda ise şiddite, işkence ya da baskıya maruz kalanların bunları hakettiğine, onların zaten her türlü kötü muameleyi hakeden, yabancı kimseler olduğuna inanılır.

3. Tehlikeli ve karışık olarak algılanan dünyanın kabülünü kolaylaştıracak ümitler yaratabilmek amacıyla kutsal, ilahi güçlere yönelmek. Türkiye'de 1980 darbesinden sonra kitlelerin büyüye, sihire, fala, astrolojiye hatta dine yönelmesinde tehlikelerle dolu ve kaos içinde olan bir dünyada insanların kendilerini değersiz, etkisiz ve çaresiz bir durumda hissetmelerinin hiç de azımsanmayacak bir rolü olduğunu düşünmekteyim. İnsanlar anlaşılmas, acı dolu ve kontrol edemedikleri bir dünyada yaşadıklarını ve bir şey yapamadıklarını düşünmeye başladıklarında bir kurtarıcı ile kurtarılmış, sığınılacak bir yer arayacaktır. Bu dünyaya ait ümitler tükendikçe insanlar öbür dünya ve cennete sığınmak ihtiyacı duyarlar.

4. Diğer başa çıkma yöntemlerinin işe yaramadığı hallerde travmanın yarattığı stres yeniden eyleme dökme ile tekrarlanır. Asimile edilemeyen travmatik yaşantıların karabasanlar, flashback'ler, somatik semptomlar yanında davranışsal yeniden eyleme dökmelemlerle panik ve öfke nöbetleri şeklinde kompulsif olarak tekrar edildiğinden söz etmiştim.

Toplumumuz adeta travmatize bireyler gibi ya hep ya hiç davranışları göstermekte, ya bir çok olaya tamamen tepkisiz kalmakta ya da küçük bir olayda paniğe kapılmakta ve ani tepkiler verebilmektedir. Sivas ve Gazi Mahallesi olaylarının vardığı korkunç boyutta yeniden eyleme dökme psikolojisinin rolünün olmadığını söylemek zordur. Özellikle göç nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde yeni patlamaların olması hiç de şaşırtıcı olmayacaktır. Ayrıca güvenlik güçlerinin bu olaylar sırasındaki davranışları da bazı siyasi kadroların maksatlı tutumu dışında, onların da büyük oranda travmatize olduklarını ve kendilerini kontrol edemediklerini düşündürüyor.

İşkence ve siyasal baskı ile tümüyle travmatize edilmiş toplum, Güneydoğu'dan göçen, sürülen siviller, terhis olan askerler ve tayin olan devlet memurları gibi yeni ve daha şiddetli bir travma kurbanları yığınıyla yüklenmektedir. Bunların toplumu nasıl etkileyeceğini kestirmek zordur. Ancak böylesine travmatize bir toplumun sadece şiddet olaylarını seyretmekle kalmayacağını, giderek yeniden eyleme dökme psikolojisi içinde harekete geçebileceğini söylemek pek karamsarlık sayılmaz. Vietnam savaşından dönen Amerikan askerlerinin yaşadıkları

ve yarattıkları şiddet olaylarının hatırlanması ne kadar ciddi bir durumla karşı karşıya kaldığımızı göstermeye yetecektir. Unutulmamalıdır ki travma kurbanları hep yeni travmaların yaratıcıları olur ve yeni kurbanlar yeni travmatize bireyler yaratırlar. Şiddet, travmatize bireylerin sayısını artırmakta, travmatize kimseler de şiddeti ve böylece bir kısır döngü başlamaktadır.

Bu kısır döngü zaten sağlıklı yetişme koşullarına sahip olmayan, kafası karıştırılmış, kendi başına düşünemeyen ve seçemeyen kimseleri daha çok otoriteye boyun eğmeye ve itaate veya tümünden ümitsizliğe ve çaresizliğe, ya da yalancı ümitlere ve dine yöneltmekte ama sonuç değişmemektedir: Özgürlüğünden ve sorumluluğundan vazgeçmiş, ufku dar, kendine sunulan şeyler dahilinde isteye-bilen, dayatmaları kabul eden, iki yüzlü, bencil, yalnız ve korkak bireylerden oluşan bir toplum.

ÇÖZÜM İÇİN GENEL İLKELER

Özgür, sağlıklı, mutlu, yaratıcı ve kendini gerçekleştirebilen insanların yaşadığı bir dünya için çözüm, psikiyatrinin sunabileceği bir şey olmamakla birlikte psikiyatri bilimi bunun koşullarının neler olması gerektiğini söyleyebilir. Aşağıda ancak ilkeler düzeyinde, olması gereken temel koşulların bazıları sunulmuştur. Kuşkusuz çözüm için yapılabilecek bunlarla sınırlı değildir.

1. Sağlıklı ana-babalar için ana-baba okulları ve genel eğitim verilmesi.

2. İnsanların çocuklarına ve yeni yetişen kuşağa sevgi ve özgürlük verebilmelerinin önkoşulu olarak bireysel doyum ve mutluluk için gereken koşulların sağlanması.

3. Aile içinde kötü muameleye maruz kalan veya ailesi olmayan çocuklar için sağlıklı bakım evleri.

4. Geleceğinden endişesi olmayan, rahat ve huzurlu dolayısıyla kendisini geliştirmeye, eğlenmeye ve zevk aldığı şeylerle ilgilenmeye vakit bulabilen bireyler olunmasını sağlayacak düzeyde iş, ve güvenlik gereksinimlerinin toplumsal olarak karşılanması.

5. Özgür ve demokratik bir eğitim

6. Ekonomik ve kültürel alanda sosyal adaletsizliğin ortadan kaldırılması

7. Silahların yok edilmesi ve savaşın olanaksızlaşmasının diğer koşullarının sağlanması

8. İnsanların her düzeyde kendileriyle ilgili kararları ortaklaşa alabildikleri bir yönetim tarzı

9. Düşüncelerini ifade etme ve örgütlenme üzerindeki kontrolün, basın yayın kuruluşlarındaki tekellerin kaldırılması.

KAYNAKÇA:

Akhan O :Tedavi ve rehabilitasyon merkezleri. TİHV Tedavi Merkezleri 1990-1992Raporu.Ankara:TİHV Yayınları (3), 1993.

Amati, S : Reflexionen über die Folter. Zur Einleitung einer psychoanalytischen Diskussion. In: Psyche, 3: 228-245,1977. (G. Keller İşkençe Psikolojisi, 1990 [Almanca'dan çeviren: Mihrican Özdem, İstanbul, Fırat Yayınları, 1990]).

Archer D, Gartner R : Barış dönemi kayıpları: Savaşa katılmayanların şiddet içeren davranışlarında savaşın etkisi. Çev: A Babacan. Cogito, 6-7: 237-251, YKY, 1996.

Başoğlu M, Paker M, Paker Ö ve ark: Psychological effects of torture:A comprasion of tortured with matched non - tortured political activists in Turkey. Am J Psychiatry. 151:76-81, 1994.

Blanchard EB, Kolb LC, Gerardi RJ ve ark: Cardiac response to relevant stimuli as an adjunctive tool for diagnosing post traumatic stress disorder in Vietnam veterans. Behavior Therapy, 17:592-606, 1986.

Brenner C: Psikanalizin Temelleri. Çev. I Savaşır, Y Savaşır, Ankara Sinir ve Ruh Sağlığı Derneği Yayınları, 1977.

Deleuze G, Guattari F: Kapitalizm ve Şizofreni 1, Çev: A. Akay. Bağlam Yayınları. Ankara, 1990.

Dobbs D, Wilson WP: Observations on the persistence of traumatic war neurosis. J of Ment and Nervous Disorders, 21: 40-46, 1960.

Erikson HE: İnsanın sekiz çağı. Çev: B. Üstün, V. Şar. Birey ve Toplum Yayınları. Ankara, 1984.

Erten Y, Ardalı CB: Saldırganlık, Şiddet ve Terörün Psikososyal Yapıları, Cogito 6-7: 143-164, YKY, 1996

Foucault M: Cinselliğin Tarihi. Çev: H. Tufan. İstanbul, 1986.

Foucault M: Deliliğin Tarihi. Çev: M. A. Kılıçbay. İmge Yayınları.İstanbul, 1993

Frankl VE: İnsanın Anlam Arayışı. Çev: S. Budak. Öteki Yayınları, Ankar a, 1992

Freud S: Kitle Psikolojisi. Çev: K. Şipal. Bozok Yayınları. 1975.

Freud S: Uygarlık din toplumu: Çev: S. Budak. Öteki

Yayınları. Ankara, 1995

Freud S: Beyond the Pleasure Principle.(1920), Çev: J Strachey.Liveright Publising, New York 1950.

Fromm E: Marx'ın insan anlayışı: Çev: Ökten KH: Aritan Yayınevi. İstanbul,1993.

Fromm E: Psikanalizin Bunalımı. Çev: B. Üstün, C. Güleç. Dost Kitabevi Yayınları. İstanbul, 1982

Fromm E: Sahip Olmak ya da Olmak. Çev: A. Aritan. Aritan Yayınları. İstanbul, 1991.

Fromm E: Sevmeye Sanatı: Çev: I Gündüz: Say Yayınları. İstanbul, 1982

Horney K: Çağımızın Nevrotik İnsanı. Çev: S. Budak, Ekin Yayınları. Ankara, 1990.

Horowitz MJ, Becker SS: The compulsion to repeat trauma experimental study of intrusive thinking after stress. Journal of Nerv and Ment Disorders, 153: 32-40, 1976.

Horowitz MJ: Stress Response Syndromes: A Review of Post-traumatic and Adjustment Disorders. Hosp. Community Psychiatry, 37: 241-249, 1986.

Kaptanoğlu C: İşkencenin ruhsal etkileri (yayınlanmış uzmanlık tezi). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Tıp Fakültesi, 1991.

Kardiner A: The Traumatic Neurosis of War. New York: Hoeber, 1941.

Kilpatrick DG, Restnick HS: Posttraumatic stress disorder associated with exposure to criminal victimization in clinical and community population. in Posttraumatic Stress Disorder: DSM-IV and Beyond Edited by Davidson JRT, Fao EB. Washington DC: American Psychiatric Press, 1993.

Kluft RP: Treating the patient who has been sexually exploited by a previous therapist. Psychiatric Clinics of North America, 12: 483-500, 1989.

Kohut, H: The Restoration of the Self. International Univeristies Press, New York, 1977.

Kolb LC, Multipassi LR: The conditioned emotional response: a subclass of chronic and delayed posttraumatic stress disorder. Psychiatric Annals, 12: 979-987, 1982.

Malinowski B: İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı,

Çev:H. Portakal. Kabalacı Yayınları. İstanbul, 1989

Marcuse H: Karşıdevrim ve Başkaldırı. Çev: G. Koca, V. Ersoy. Ara Yayınları.İstanbul, 1991

McFall ME, Murburg M, Grant NK ve ark: Autonomic responses to stress in Vietnam combat veterans with posttraumatic stress disorder. *Biological Psychiatry*; 27: 1165-1175, 1990.

Osborn R: Marksizm ve Psikanaliz..Çev: B. Akad. Günebakan Yayınları. İstanbul.

Öztürk MO: Ruh Sağlığı ve Bozuklukları , Nuro Yayınları. Ankara,1988

Paker M, Paker Ö, Yüksel Ş: Psychological effects of torture: An empirical study of tortured and non-tortured non-political prisoners. In M Başoğlu, ed. *Torture and its consequences: Current treatment approaches* Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Pitman RK, Orr S, LaForgue D: Psychophysiological responses to combat imagery of Vietnam veterans with posttraumatic stress disorder versus other anxiety disorders. *Journal of Abnormal Psychology*, 99: 49-54, 1990.

Pitman RK, Orr S, LaForgue D ve ark: Psychophysiology of PTSD imagery in Vietnam combat veterans . *Archives of General Psychiatry*, 44: 970-976, 1987.

Reich W: Geleceğin Çocukları. Çev: B. Onaran. Payel Yayınları. İstanbul, 1995.

Riches D (ed): Antropolojik Açıdan Şiddet. Ayrıntı Yayınları. İstanbul , 1989

Rochlin G: Man's Aggression : The Defense of the Self. Boston, Gambit, 1973.

Rothbaum BO, Foa EB: Subtypes of PTSD and duration of symptoms. Paper prepared for the DSM- IV workgroup on Posttraumatic Stress Disorder, 1989.

Saporta JA, van der Kolk BA: Psychobiological consequences of severe trauma. In M Başoğlu ed. *Torture and its consequences:current treatment approaches* . Cambridge:Cambridge University Press, 1992.

Shengold L: Child abuse and deprivation: soul murder. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 27: 533-559, 1979.

Storr A: Human Aggression. Basic Books, New York, 1968.

Storr A: Human Destructiveness, Basic Books, New York, 1972.

Suedfeld P: Torture: A brief overview. In P Suedfeld ed. *Psychology and torture*. New York: Hemisphere Inc, 1990.

Şahin D ve ark. : İşkencenin Kişilik Üzerine Etkileri. XXXI. Ulusal Psikiyatri Kongresi. İstanbul, 1995.

Şahin D: İşkenceden Sonra Gelişen Posttravmatik Stress Bozukluğuyla Kişilik Özelliklerinin Etkileşimi. Yayınlanmamış uzmanlık tezi. İstanbul, 1994

Teber S: Politik-Psikoloji Notları. Ara Yayıncılık. İstanbul,1990.

Türkiye İnsan Hakları Raporu 1992: TİHV Yayınları 2, Ankara, 1993

Türkiye İnsan Hakları Raporu 1993: TİHV Yayınları 4, Ankara, 1994

Türkiye İnsan Hakları Raporu 1994, TİHV Yayınları 10, Ankara, 1995.

Türkiye İnsan Hakları Vakfı Tedavi Merkezleri Raporu 1993,TİHV yayınları 6, Ankara, 1994(b)

Van der Kolk BA: The compulsion to repeat the trauma ; re-enactment, revictimitation and mazocism. *The Psychiatric Clinics of North America*, 12: 389-411, 1989.